

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW**Klişelerin Diktatörlüğü ***

Anton C. Zijderveld, kültür sosyolojisi çalışmalarıyla tanınmış bir yazardır. Dünya genelinde güncel sosyolojinin endüstri toplumunun olgularını ölçmeye yönelik bir kanalda, Amerika'da yapılanan versiyonuyla ilerlediğini belirterek kendisini bu kanalın dışında konumlandırmaktadır. Zijderveld, yaptığı şeyi “sosyo-kültürel gerçekliğin rasyonel anlaşılması” olarak tarif etmektedir. Yani anlam, değer ve norm gibi kültürel gerçekliklerin anlaşılmasına yarayan kavramlar üretmeyi ya da kavramları yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Klişeler de Zijderveld'e göre yeniden değerlendirilmesi gereken bir kavram olarak tespit edilmiştir. Zijderveld, modernitenin (modernity)/yabancılaşmanın anlam, değer ve motifleri köklerinden ayırdığını, bilgi ve gerçeklik arasında boşluk yarattığını düşünmektedir. Klişeler bu köksüzlüğü ve boşluğu olumlu-olumsuz içeriklerde dolduran davranış örüntüleri olarak birer kurum haline gelmişlerdir. Bu yüzden Zijderveld onlara yönelmek ister. Klişelerin Diktatörlüğü, modernliğin yarattığı anlam kaybı içerisinde birer kavrama tarzı ya da günlük iletişimin demirbaşları olarak klişelerin yerini göstermektedir.

Zijderveld bu çalışmada, klişelerin toplumsallaşmadaki yerini, G. Herbert Mead'ın sembolik etkileşimcilik yaklaşımının yardımıyla analiz etmiştir. Sembolik etkileşimcilik, toplumsallaşmada anlamın içselleştirilmesi ilkesiyle hareket eden bir açıklama biçimidir. Zijderveld, modernliğin işlevi öne çıkarıp anlamı geri plana iten bir karaktere sahip olduğunu, klişelerin de bu işlevselliğin sağlayıcısı olduğunu ifade etmektedir. Bu iddiayı günlük iletişimin ve bir paradigma olarak modernliğin inşasının görünümünde temellendirerek açıklamaktadır. Bununla birlikte, klişelerin toplumsallaşmayı sağlayıcı işlevselliğinin varlığını da belirtmektedir.

Zijderveld, çalışmasının başında klişenin özgün bir tanımına, sosyolojik anlamına ve sosyalizasyondaki işlevlerine değinmektedir. Klişenin sosyolojik anlamı, Zijderveld'e göre sözün gerçek anlamının tekrar yoluyla aşınıp topluma özgü bir anlamla dolmasıyla

* **Künye:** Zijderveld, A. C. (2010) Klişelerin Diktatörlüğü, Çev. Kadir Canatan, İstanbul: Açılım Kitap.

oluşmaktadır. Böylece söz, düşünmeden ve anlamdan soyutlanmış bir işlevsellikle toplumsallaşma sürecinde yer almaya başlamaktadır. Zijderveld'e göre klişeler, modernliğin kuşatıcı etkisinde işlevseldir. Bununla birlikte modernliği anlam ve değer değiştirici olarak geleneğin karşısına koyduğumuz takdirde klişeler kültür aktarımında olumlu bir işleve de bürünebilmektedirler.

Zijderveld, ilk bölümde bir ideoloji olarak modernlikle klişeler arasındaki karşılıklı inşanın nasıl işlediğini aktarmaktadır. Bu amaçla Walter Benjamin'in sanayileşmenin sanat eserleri üzerindeki etkisini açıklayan teorisinden faydalanmıştır. Benjamin'e göre "sanayileşmenin sonucu olarak hayatımızda aura azalmaktadır" (Zijderveld, 2010: 55). Benjamin, sanat eserinin biriciklik, erişilemezlik ve zamanı aşma gibi özelliklerinin toplamıyla bir auraya sahip olduğunu düşünmektedir. Teknoloji ve seri üretimin kopyalamayı kolaylaştırması Benjamin'e göre sanat eserinin aurasının silinmesine yol açan dönüşümdür. Zijderveld de bu fikri genel olarak üretimin ve dolayısıyla tüketimin artması ve hızlanmasına uyarlamaktadır. Ürünleri satın alma tarzlarımız ve ürünlerin bizzat kendileri biriciklikten, mesafelilikten sıyrılmaktadır. Bu konuda, çok kaba olduğunu belirterek süpermarket-bakkal karşılaştırması örneğini vermektedir Zijderveld. Kırsal ve modern öncesi bir toplumda bakkaldaki alışveriş sırasında ortaya çıkan iletişim tarzı birbirlerini etrafıca tanıyan insanların günlük meselelerini içermektedir. Fakat süpermarket en ufak bir söze bile ihtiyaç duymadan alışveriş yapılabilen bir yerdir. "İnsanlar otomatlar gibi hareket ederler ve davranışları, anlamın işlev tarafından gölgelenmesinin mükemmel bir örneğidir" (Zijderveld, 2010: 62). Zijderveld bu örnekte modernliğin klişe üretme kabiliyetinin şartlarını açıklamaktadır. Modern bir davranış tarzı olan uygar kayıtsızlığın tektipleşmesinde olduğu gibi ürünler de biriciklik taşımamaktadır. Oysa birbirleriyle hemhal olmuş insanlar arasındaki ilişki, herkesin statüsünün belirgin olduğu gerçeğine ve mutatlaşmış eylemlere dayanmaktadır. Zijderveld'e göre bu etkileşim tarzı Benjamin'in kasettiği biriciklik ve mesafe özelliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte Zijderveld, bu karşılaştırmadaki geleneksel etkileşim tarzının sosyal kontrol açısından bazı durumlarda "diktatörce ve bunaltıcı" olabileceği kanaatini taşımaktadır. Fakat bu çalışmada açıklamak istediği düşüncenin, klişelerin auranın azalmasıyla olan bağı olduğunu da ifade etmektedir.

Zijderveld ayrıca, ürünlerin hızlı değiştirilmesi ve tüketilmesi fikrinin insan ilişkilerine doğru yayılan bir etkisinden söz etmektedir. Tüketim kültürünün karakteri, insan ilişkilerine yaklaşma tarzlarımızı da etkisi altına alarak sadakat, sorumluluk gibi değerleri silikleştirmektedir. Zijderveld bu konuyu arkadaşlık ve evliliklerin kısa sürmesi, yaşlıların ve ruh hastalarının toplumdan tecridi ve kürtaj örnekleriyle açıklamaktadır. Gerçekten de tüketim kültürü, ürün satma amacıyla geçici, anlık, kurumsallaşmayan ve değer üretmeyen his ve düşünceleri öne çıkaran içeriklere sahiptir.

Klişelerin işlevin anlamı örtmesine ilişkin karakteri Zijderveld'e göre, modern toplumun işlevselliği öne çıkaran kurumları ve organizasyonlarıyla uyum içerisindedir. Modern öncesi toplumda aile, cemaat gibi kurumların üstlendiği anlam üretme ve taşıma misyonunu devralan modern bürokrasi, modern bilim ve siyaset, Zijderveld'e göre anlam üretmeye değil işlev ve dolayısıyla klişe üretmeye odaklıdır. Bununla birlikte Zijderveld modern öncesi toplumda aile ve cemaatin dinle temellenmiş bir sosyal kontrole tabi olduğunu ve bunun daha sıkı bir kontrol sağladığını da belirtmektedir. Bu sosyal kontrol, ritüele dönüşmüş şenlik gibi isyanlarla kendisini yenileyerek üretmektedir. Modern toplumda bunun karşılığı yıllık tatildir. Fakat bu tip ara verme gelenekteki ritüel karakterini taşıyamaz çünkü aşkın temelli değildir ve Zijderveld'e göre anlamın buharlaşmasının bir görünümüdür.

Zijderveld, modern davranış kalıplarını, işlevsel-akılcı temellere dayalı, tektip ve geçmişle temellendirilmeyen yani tarihsiz olarak nitelendirmektedir. Modern toplumsal kurumların her biri kişiden farklı bir role bürünmesini talep etmektedir. Kişilik, kendisiyle yapılar arasında ve yapıların kendi aralarında bir mesafe kabul ettiğinde bireyselleşmeye başlar. Zijderveld'e göre modern bireyciliğin kökeni buradadır. "Sosyolojik mesafenin azalmasından ve sosyal-psikolojik mesafenin artmasından dolayı" modern birey olan bitenle ilgili sürekli eleştirel bir tavidir. Zijderveld modern bireyin bu yüzden kurumlarla olduğu gibi değer ve normlarla da arasında bir mesafe oluştuğunu ifade etmektedir. Modern bireyin sosyalizasyonu modern-öncesi bireye göre akıcı ve doğal bir içselleştirme sürecinden mahrumdur. Çünkü değer üreten kurumların meşruluğu ve anlamlılığı kişinin zihninde sorgulanmaz bir arkaplan olarak yer almaktan uzaklaşmaktadır. Zijderveld'in başta da belirttiği gibi modern kurumların anlam üretme kabiliyeti zayıflamaktadır fakat işlev görme kabiliyeti bu kayıptan etkilenmemektedir. Anlam ya da değer, Zijderveld'e göre gelenekten koparak ahlaki bir bağlayıcılıktan

soyutlanmaktadır. Böylece kurumlar, örneğin evlilik, değersel temellerinden uzaklaşmış bir kurum, hatta bir ideoloji olarak işlev görmeye devam etmektedir. Zijderveld, modern-öncesi toplumlarda da klişelerin var olduğunu fakat kurumların anlam üretmedeki yeterliliklerinin klişeleri arka plana ittiğini ifade etmektedir. Modernliğin ürettiği belirsizlik ve köksüzlük içinde ise klişeler, kurumlar adına yönelim ve istikrar sağlayan bir niteliktedir. Yani klişeler modern kurumların sahicilikten mahrum yapısının ortaya çıkardığı belirsizliği iyileştirme yollarını sunabilmektedirler. Zijderveld, buna örnek olarak yukarıda bahsedilen modern insanın sürekli sorgulayıcı tavrını hatırlatmaktadır. Klişeler, anlamsızlıktan ileri gelen modern sorgulayıcılığı belirli bir dil içerisine oturtarak, belli sorulara belli cevapları vermeyi sağlayan geçici bir anlamlılık, istikrarlılık sağlayabilmektedirler.

Zijderveld, ikinci olarak klişelerin toplumsal ve siyasal işlevlerini ele almaktadır. Günlük iletişimde klişeler, bilişsel çaba harcamadan etkileşimi sürekli tutmamızı sağlamaktadırlar. Örneğin selam niteliğindeki bir “ne haber?” sahiden cevap bekleyen bir soru değildir fakat selam vermekten biraz daha fazlasını içeren bir etkileşimi sağlamaktadır. Zijderveld, klişeler olmadan modern günlük yaşamın gerektirdiği eylemleri gerçekleştirmenin çok yorucu olabileceğini belirtmektedir ve klişelere kurumlar kadar önemli bir rol biçmektedir. Klişelerin bir başka işlevi günlük rutinin dışına çıkan durumlarda iletişimi sağlamaktır. Utangaçlık, aşırı üzüntü gibi gerçeklik algımızın bozulduğu böyle durumlarda Zijderveld’e göre klişeler “duyarsızlık izlenimi uyandırmaksızın bizim güvenli bir zeminde kalmamıza yardımcı olurlar” (Zijderveld, 2010: 106). Klişelerin tekrarlanabilirlik ve bir şema olarak farklı durumlarda uygulanabilirlik işlevine sahip olması, Zijderveld’e göre önemli bir özelliktir ve büyüsel bir ihtiyacı karşılamaktadır. Zijderveld, modern insanın da bazı ihtiyaçlarını rasyonalite dışındaki büyüsel bir anlamlandırma ile karşılamakta olduğunu belirtmektedir.

Slogan olarak klişeler, yine büyüsel bağlamda tekrarlanmaları, tonlamaları ve buna eşlik eden beden dili ile siyasal bir işlev üretmektedirler. Zijderveld, sloganların modernliğe özgü sürekli sorgulama refleksini azaltmasının, entelektüeller üzerinde de etkili olduğuyla ilgili tespitler sunmaktadır. Böylece sloganların düşünömselliği saf dışı ederek, anlamın ötesine geçen, –meta fetişizmine benzetebileceğimiz- büyüsel bir ihtiyacı karşıladığını güçlü bir örnekle açıklamaktadır. Zijderveld, sloganın propaganda

bağlamındaki işlevini modern siyasal tarihin Naziler vb. aktörleri üzerinden aktarmaktadır. Zijderveld günümüz içinse ‘demokrasi’, ‘bir arada yaşama’, ‘özgürlük’ gibi kavramların birer slogana dönüşerek küresel siyasette işlevsel bir anlamsızlığa büründüğünü ifade etmektedir. Sosyal bilimlerde ya da pratikte -siyaset konusunda-propaganda/slogan, sosyal kontrol ve sosyal psikoloji bağlamında çok tartışılan bir mesele olagelmıştır. Tüketim kültürünün ürünleri tanıtımında da sloganlar aynı bağlamlarda çokça ele alınmaktadır.

Zijderveld, *klişe ve toplumsal denetim* başlığı altında sosyal denetimi özgürlüğü kısıtlayıcı bir olgu gibi görmenin “tipik modern ve hiçbir sosyolojik nitelik taşımayan bir önyargı” (Zijderveld, 2010: 123) olduğunu ve sosyolojinin –özellikle Durkheim’in- sosyal denetime yaptığı vurguyu belirtmektedir. Zijderveld bu meselede “dedikodu”yu(gossip) sosyal denetim sağlayıcı bir işlevde görür. Yazar dedikodu sözcüğü ile İngiliz dilindeki *gossip* sözcüğünü kastettiğini belirterek aklımıza ilk gelen anlamdan ziyade yüceltmeyi, olumlama da barındıran bir kavramdan sözettiğini belirtmektedir. Üçüncü şahıslar hakkındaki enformel bilgi olarak dedikodu, klişelerle paralel bir içerikte işleyerek Zijderveld’e göre kişilerin ait olduğu sosyal grupla bütünleşmelerini sağlayacak kabiliyettir. Dedikodunun sosyolojik açıdan sapma olarak değerlendirilebileceğimiz davranışları hakkında, kişilere uyarı sağlaması bakımından bir sosyal denetim sağlama aracı da olduğunu düşünmektedir.

Zijderveld, üçüncü olarak modernliğin zaman algımız üzerinde yarattığı algının klişevari bir güçle bizi nasıl yönlendirdiğini ele almaktadır. Tıpkı işlevselliğin anlamı örtmesi gibi objektif zaman da subjektif zamanı gölgeleyerek modernliğe özgü bir “can sıkıntısı” yaratmaktadır. Modernliğin zamanı örgütleme biçimi onu, Zijderveld’e göre geçmişten gelip geleceğe doğru akan bir süreklilikte algılamamızı engellemektedir. Zaman hem yoğun bir şekilde programlıdır hem de anlam mahrumiyetinden doğan bir can sıkıntısı ona eşlik etmektedir. Dolayısıyla Zijderveld’e göre klişeler sıklıkla hem kaynağı olabilir hem de onu şekillendirme gibi bir işlev görebilirler.

Subjektif zamanı Zijderveld, farklı ortamlarda ortak değer ve kabullere istinaden davranış sergileme anlamındaki toplumsallaşma sürecinin istikrarıyla inşa olmuş bir zaman biçimi olarak görmektedir. Modernlik, ahlaki bağlayıcılığı ve toplumsallaşmanın istikrar ve değer kazandıran karakterini aşındırdığı ölçüde bu zaman biçimini de aşındırmaktadır. Zijderveld, modernliğin yarattığı sıklıkla ve yönsüzlüğün sebebi olan yabancılaşmanın Batı

kültüründeki kökenlerini, Reform hareketi ve Helenizm bağlamında açıklamaktadır. Ona göre Batı kültürünün kültürel arketipi olarak gnostik; yabancılaşmayı, modern sıklıganlığı, yönsüzlüğü, kolektif değer ve normları reddetmeyi temsil etmektedir. Dolayısıyla gelenek ve kurumsallaşmadan -ya da toplumsallaşmadan- kopmanın bir sonucu olarak tespit ettiği sıklıganlığı Zijderveld, Batı felsefi-dini kültüründe temellendirmektedir. Sıklıganlığın diğer bir görüntüsünü Zijderveld, demokrasi ve siyasal katılımıla ilgili algıda göstermektedir. Batı ekseninde ortalama bireyin demokrasinin işlevselliğiyle ilgili ümitvar bir algısı yoktur. Geleneğin ve kurumsallaşmanın zayıfladığı soyut toplum, bu yolla güç kaybetmekte ve siyasal katılım -en fazla- plansız aktivizm gibi sonuçlara yol açmaktadır. Politik isyan ve devrim gibi şokları da Zijderveld, modern soyut toplumun sıklıganlığının sonuçlarından biri olarak görmektedir. Dildeki ve müzikteki, duyguların ve düşüncelerin ifadesindeki abartı ve sıradışılık da soyut toplumun yönsüzlüğünün bir sonucudur. Klişeler, bu yönsüzlüğü retorik yoluyla besleyebilirler. Retoriğin, Zijderveld'e göre, soyut toplumda yani tüketim toplumunda karşılık bulması zordur ve sıklıganlığın sebeplerinden biri olarak klişelerin de sonu anlamına gelebilir. Çünkü retorik insanlar üzerinde, anlamsız formüller olarak uzun süre etkisini sürdürememektedir. Zijderveld, retoriğin bir kez içi boşaldığında yeniden anlam kazanmasının zorluğunu belirtmektedir. Hatta içi boşalan klişeler, insanlık dışı işlevler görmektedir. Zijderveld bu konuyu, klişeler yardımıyla inşa edilmiş propagandaların sonucu olan büyük katliamlar ve dikta rejimleri örneğinde açıklamaktadır.

Zijderveld son bölümde Batı'nın kültürel bir arketipi olan gnostisizmin klişeleri yıkmak isterken kendi klişeleriyle modernliğe özgü daha güçlü bir diktayı nasıl kurduğunu ve buna karşı anlam-ışlev arasındaki dengenin nasıl tekrar kurulacağı hakkında açıklamalar sunmaktadır. Klişelerin yıkılıp yerine yenilerinin daha baskıcı bir tarzda inşa edilmesi döngüsünü Zijderveld, dini ve toplumsal-siyasal hareketler, bilimsel keşifler, estetik ve mizahi yüceltme başlıklarında incelemiştir. Zijderveld'e göre toplumsal hareketlerde de bilimsel keşifler ve dini hareketlerde olduğu gibi karizmanın rutinleşmesi yeni klişeler inşa etmektedir. Fakat Zijderveld, toplumsal hareketleri klişelere karşı seferberlik üretmede diğerlerine göre insani sorumluluk bakımından daha güçlü bulmaktadır. Çünkü toplumsal hareketler insanları uyarmak adına pek çok farklı, şok edici ve davranış değiştirici yollar izlemektedirler.

Estetik yüceltme de düşünmeyi devre dışı bırakan popüler sanat klişelerinin üzerine çıktığı ölçüde klişelere karşı koyabilir. Mizah, toplumsallaşma tabanında düşünülduğünde klişelerden beslenmekte ve fakat klişelerin tersine çevrilmesiyle de üretilmektedir. Bu bakımdan klişe hem yıkıcı hem de üretici bir potansiyele sahiptir. Zijderveld, son olarak toplumsal bir tip olarak 'yabancıya' ait olmadığı ortam, sosyal grup ya da toplumlarda klişeleri yıkabilme ve anlamın işlev tarafından örtülmesini engelleme gibi bir rol biçmektedir. Çünkü yabancı, klişelerin işlevsel değil sahih anlamlarına odaklanarak iletişime geçebilmektedir ve makro düzeyde bu girişim bazı klişeler için bir sorgulamanın başlatıcısı olabilmektedir. Zijderveld bu altı boyutta toplumsal etkileşimde anlamın, işlev tarafından gölgede bırakılmadan üretilmesini mümkün kılan yolları açıklamıştır.

Zijderveld, bu çalışmada soyut toplum olarak adlandırdığı değer ve normların eksensiz ve belirsiz hale geldiği modern toplumdaki klişelerin toplumsal etkileşimdeki yerine dikkat çekmektedir. Klişeleri kökten reddetmeyi değil onların toplumsallaşmayı sağlayıcı değer ve norm üretme kabiliyetini nasıl kullanabileceğimizi göstermeyi amaçlamaktadır.

Merve Türkan BİLGİR

(Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü, turkanbilgir@gmail.com)